

Б. М. ГОРОБЕЦЬ (Київ)

МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР
ГЕТЬМАНА І. БРЮХОВЕЦЬКОГО 1665 р.

Дипломатична місія гетьмана Лівобережної України Івана Мартиновича Брюховецького до Москви восени 1665 р. — передовсім з огляду на її політичні наслідки, а саме: ухвалення так званих Московських статей 1665 р., що суттєво обмежували автономію Гетьманату, запроваджували в українських містах правління царських воєвод і спрямовували податні кошти від лівобережного населення до царської скарбниці, — посідає особливе місце в українській історії другої половини XVII ст. Згадка про неї є обов'язковим атрибутом, очевидно, всіх без винятку узагальнюючих курсів вітчизняної історії, де, як правило, служить промовистою ілюстрацією гріхопадіння козацької старшини в історичну добу, що в літературі отримала досить таки колоритну, однак не зовсім історично коректну назву Руїна¹.

А, втім, згаданий сюжет заслуговує на увагу ще й з цілого ряду інших, доволі важливих причин. Адже поїздка лівобережного гетьмана до Москви створювала прецедент у стосунках правлячої верхівки Гетьманату з російським монархом, оскільки до того часу, незважаючи на наполегливість ро-

сійської сторони з цього приводу, жоден з козацьких гетьманів так і не наважився їхати до "білокамінної", аби там постати перед очима великого государя. Так само, до речі, як після вояжу Івана Мартиновича його наступники не поспішали з цим, і лише за гетьманування Івана Мазепи, після його широковідомого візиту 1687 р. такі подорожі козацьких зверхників стануть звичним явищем в українсько-російських взаємовідносинах².

Унікальність цієї місії обумовлюється й небаченою до тих пір масштабністю дипломатичної акції українських гетьманів у стосунках з царем³, а також запропонованою новизною соціальних трансформацій Гетьманату (передовсім мається на увазі пожалування Брюховецькому боярського чину, а вищій козацькій старшині — дворянства). Візит Івана Мартиновича до Москви в 1665 р. позначився ще й довгоочікуваним одруженням вже "лисого" нареченого з "девкой московского народу", котру в українській історіографії тривалий час уперто ідентифікували як "княжну" і боярську доньку⁴. А крім того, візит супроводжувався цілим рядом (на превелике задоволення істориків) зафіксованих у джерелах деталей побутового життя козацької старшини та царського двора, звичайно, не згадуваних в офіційних документах.

Зважаючи на зазначені вище обставини, інтересу дослідників до візиту І. Брюховецького в Москву не бракувало. Згадки про цей гетьманський вояж містяться вже в літературі козацьких літописців другої половини XVII—XVIII ст. Пізніше московські сюжети біографії лівобережного гетьмана стають обов'язковим атрибутом усіх праць, присвячених політичній чи соціальній історії України 1660-х рр. Отож, більш чи менш поширені згадки про цей візит зустрічаються в працях М. Костомарова, С. Соловйова, С. Єгунова, В. Ейнгорна, А. Востокова, Г. Карпова, М. Петровського, В. Романовського, К. Стецюк, Я. Дзири, В. Смоля, В. Степанкова, О. Гуржія, В. Газіна та інших⁵. Причому, зважаючи на загалом різко негативне ставлення до особи гетьмана Брюховецького, що має в історіографії досить давні традиції, оцінки його дипломатичного заходу 1665 р. у народницькій, в державницькій, радянській і неодержавницькій історіографіях напрочуд солідарні й, зрозуміло, однозначно негативні.

Не важко помітити й те, що не вельми привабливий статус "подножія його царської величності", що закріпився за Брюховецьким в історіографії, часто-густо заважає відділити справжні політичні прорахунки гетьмана від дій, учинених під тиском непереможних обставин. І лише останнім часом робляться спроби відійти від такого канону, аби спробувати відсторонено реконструювати історичні реалії, щоправда, більшою мірою це стосується вже завершального періоду гетьманування Брюховецького. У більшості ж праць і надалі увага акцентується на думці, висловленій свого часу ще М. Костомаровим стосовно того, що гетьман Брюховецький щойно прибувши до Москви, добровільно "вдарив чолом" російському монарху про такі поступки у сфері політичної самосправності Гетьманату про які російська влада й не мріяла⁶. Хоча уважний аналіз хронології подій цього посольства викликає шире здивування від того факту, що це "щойно" розтяглося більше, аніж на місяць (!), ставлячи тим самим під сумнів сам постулат щодо добровільності ініціатив, що лягли згодом у текст українсько-російського договору 1665 р.

Політичне та правове обґрунтування візиту гетьмана до Москви

Перш ніж говорити про мотиви та політичне тло візиту Івана Брюховецького до Москви 1665 р., очевидно, варто наголосити на тому, що ця поїздка мала досить давню передісторію та навіть чітко окреслене правове підґрунтя.

Щодо першої, то тут можна пригадати хоч би те, що московське керівництво, починаючи з другої половини 1650-х рр., ставило перед українськими гетьманами вимогу про особисті відвідини ними царських палат. Так, під час переговорів гетьманського уряду І. Виговського з царським послом Б. Хитрово, що передували Переяславській генеральній раді в січні 1658 р., гетьман погодився здійснити візит до столиці Російської держави, аби там вести перемовини про характер українсько-російського договору — "якось ми постановили вскорі пресветлые царского величества оглядати очи, так о тех статтях поговоримо..."⁷. Щоправда, невдовзі стосунки Виговського з урядом Олексія Михайловича розладналися остаточно й візит так і не відбувся, оскільки з осені 1658 р., після підписання Гадяцької угоди, теоретично гетьмана більше цікавила поїздка до Варшави, а не до Москви.

Тим не менше, російський уряд від своєї вимоги не відмовився. І в таємному наказі князеві О. М. Трубецькому щодо його поїздки в Україну⁸ містилося положення, згідно з яким гетьман у разі його бажання повернутись у підданство цареві мусив би їхати до Москви "царскому величеству челом ударить и пресветлые ево государскис очи увидить". Необхідність такого дипломатичного вояжу обґрунтовувалася тим, що "ево царское величество, увидя сво гетмана верное подданство, пожалует на подтверждение гетманства свою... жалуванную грамоту дати ему велит"⁹.

Ще більше наполегливості виявило московське керівництво, аби змусити Юрія Хмельницького, наступника Виговського на гетьманстві, прибути до першопрестольної, "жебым поклон... царскому величеству отдал"¹⁰. Причому у даному випадку вимога уряду Олексія Михайловича базувалася на відповідних правових домовленостях сторін. Адже керівнику російської делегації на переговорах з гетьманським урядом Ю. Хмельницького в Переяславі восени 1659 р. князю О. М. Трубецькому вдалося закріпити присягою української сторони положення начебто "прежних статей, каковы даны Самойлу Богданову да Павлу Тетере" 1654 р.¹¹, щодо обов'язковості такого візиту гетьмана. Зокрема, стаття 4-та редакції 1659 р. положення про вільну гетьманську елекцію доповнювалася такою нормою: "А по обраній гетману ездить к великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу... к Москве и видсти его государские пресветлые очи; и великий государь, его царское величество, пожалует гетмана по чину: булаву и знамя и на гетманство свою государеву жалуванную грамоту дати ему велит"¹².

Варто зауважити, що, вирудаючи до Москви в середині листопада 1659 р. посольство на чолі з П. Дорошенком і А. Одинцем, на яке покладалося завдання приведення у відповідність нав'язаного князем Трубецьким тексту договору з потребами української сторони, уряд Ю. Хмельницького не порушував питання про скасування цієї норми¹³. Але часу для її реалізації в уряді Олексія Михайловича, як і у випадку з Виговським, було не так уже й багато.

Удругій половині березня 1660 р. Юрій, намагаючись уникнути поїздки до Москви, якої він, начебто, і сам вельми прагнув ("давно я о том мы-

шлю и шукаю способу"), підготував розлогий меморандум, що містив у собі перелік цілої низки причин, які внеможливили його приїзд, а саме: 1) "на сесь час проезд злий, гостинцы болотистии"; 2) "певныи вести маем, же неприятеле ляхи, сполкоючися з иншими, мают неотменный замысл на украинные города... ударыти"; 3) небезпеки появи "ляхи з турками якои змовы потаемной". А крім того, гетьман волів перед поїздкою скликати на Великдень старшинську раду, аби вже "нарадившися з всеми, охотне до... царского пресветлого величества не замедлю поспешити"¹⁴. Проте, як відомо, дочекавшись поки висохнуть "гостинцы болотистии", Хмельницький до Москви не поїхав, а перейшов на бік польського короля. Щоправда, визнавши зверхність Яна Казимира, гетьман також усіякав уникав особистої зустрічі з ним, до якої його закликав як сам польський монарх, так і глава його уряду, коронний канцлер Миколай Пражмовський¹⁵.

*Московська карта в політичній грі
Брюховецького 1660—1665 рр.*

Історичний досвід неодноразово засвідчував той факт, що часто-густо передісторія тієї чи іншої історичної події важить якщо не більше, то принаймні так само багато, як і сама подія. Очевидно, це спостереження є досить актуальним і в нашому випадку. Адже вже сам характер тієї звивистої дороги, що привела Брюховецького восени 1665 р. до Москви, а також перебіг подій, які розвивалися паралельно з цим, багато в чому детермінували й перебіг переговорів у Посольському приказі та царських палатах, і їхній кінцевий результат. Тим більше дане зауваження набуває слушності, коли пригадати, що в подієво-історичному вимірі шлях до Москви (який задумувався Брюховецьким як політ на політичний Олімп, а виявився нічим іншим, як дорогою на Голгофу) розтягнувся не на один рік.

Підготовку до своєї гетьманської подорожі до Москви восени 1665 р. Іван Мартинович розпочав п'ятьома роками раніше, восени 1660 р. Саме тоді Брюховецький, на той час лише щойно й, вочевидь, доволі випадково¹⁶, обраний на Січі кошовим — повертався з першого свого візиту як самостійний політик¹⁷, причому візиту до Москви, до двору російського монарха Олексія Михайловича.

Восени ж 1660 р. царська столиця переживала вельми скрутні часи. Повідомлення про нищівну поразку російської армії під командою ближнього боярина царя й воєводи В. Б. Шереметева від польсько-кримських військ під Чудновом, і підписання гетьманом Юрієм Хмельницьким угоди з поляками про визнання Україною зверхності польського короля спричинили справжню паніку в оточенні Олексія Михайловича. Навіть розгром російських військ під Конотопом улітку 1659 р., як зауважував з цього приводу російський історик С. М. Соловйов, мав тут значно слабший резонанс. Адже під Конотопом загинула лише частина війська, іншій удалося пробитися до російського кордону. Під Чудновом же припинила своє існування ціла російська армія, що була опорою царської влади не лише в Україні, а й на всьому південно-західному порубіжжі Російської держави. Царський двір повільно готувався до переїзду в глибину держави — в Ярославль чи Нижній Новгород.

За таких умов повідомлення Брюховецького про те, що Хмельницький підписав угоду з поляками під впливом незначної групи козацької старшини, яка не має підтримки серед широких верств козацтва, а тому не варто хвилюватися щодо можливого походу польсько-українських військ

на Москву, було уважно вислухане й належно оцінене царськими сановниками. На Низ Брюховецький повернувся зі знаками царської милості до своєї особи, а також з "государевим жалуванням" та боеприпасами для товариства.

І саме вдалий візит кошового до царя та його загалом достовірне прогнозування розвитку політичної ситуації в українському суспільстві дозволило Брюховецькому зміцнити власні позиції серед козацтва (принаймні тієї його частини, котра все ж виявляла більше симпатій до російського царя, ніж до польського короля чи кримського хана), а також зарекомендувати себе в Москві як "доброхота царя"¹⁸. Саме після цієї вдало проведеної політичної акції Іван Мартинович проголосив себе "запорозьким гетьманом" і, по суті, розпочав боротьбу за булаву гетьмана Лівобережної України¹⁹.

З аналізу історичних документів можна реконструювати обставини боротьби Брюховецького за гетьманську булаву в 1661—1662 рр., але не маємо змоги встановити, чи дебатовалося під час його розмов з представниками адміністрації царя чи його довіреними особами (передовсім, зрозуміло, єпископом Мефодієм) питання відвідин претендентом царської столиці. Скоріше за все, що ні. Іван Мартинович сипав доволі щедрими обіцянками перед Москвою — і цього поки що було досить для уряду Олексія Михайловича, аби переконатися в цілковитій лояльності та вірності запорожця²⁰. Поворотним же пунктом у його політичній біографії стали "таємні конференції" з місцезблустителем кафедри київського митрополита єпископом Мефодієм восени 1662 р. у Гадячі, на яких претендент на гетьманство висловив готовність у разі своєї перемоги на виборах добиватись якомога тіснішої інтеграції Гетьманату з Москвою, обмеження повновладдя гетьмана та козацької старшини, спрямування податків з українського населення до царської скарбниці тощо²¹.

Зі свого боку, Брюховецький використовував образ людини, яка має підтримку православного монарха для того, аби остаточно схилити на свій бік рядове козацтво, православне духовенство та міщанство, що не волило підпорядковуватися владі козацької старшини та гетьмана. Але "Москва" в політичній практиці Івана Мартиновича поставала не лише як певний політичний символ, а й як цілком реальна військова сила, що виступала на його боці під час Ніжинської (Чорної²²) ради 1663 р.

Зразу ж після проголошення гетьманом перед Брюховецьким "Москва" постає в цілком новій іпостасі — як географічний пункт, куди він вимушений приїхати, якщо хоче отримати підтвердження своїх гетьманських повноважень. Адже на Генеральну раду в Україну царський повноважний представник прибув лише з грамотою царя, а ось для того, аби отримати символи гетьманської влади — "знамя и булаву" — потрібно було їхати до царської столиці, аби там "бачити государеві очі"²³⁻²⁴.

Як уже відзначалося вище, намагання змусити українських гетьманів відвідати з поклоном царську столицю чинилися урядом Олексія Михайловича як щодо І. Виговського, так і Ю. Хмельницького. Проте вони не принесли бажаних результатів. І тепер, у червні 1663 р., московські політики, здавалося б, зробили безпрограшний хід, аби виманити новообраного лівобережного гетьмана на переговори в царські палати — необхідність легітимізувати свою владу повинна була спонукати новообраного регімента до поступливості в цьому питанні. Принаймні до такого рішення мав підштовхнути гіркий досвід "наказництва" Якіма Сомка впродовж 1661 — першої половини 1663 р., коли невизнання легітимності його обрання Москвою завадило останньому опанувати владою на Лівобережжі.

Та й, власне, нестабільне гетьманування І. Виговського значною мірою було обумовлене напруженістю його взаємин з царем.

Як засвідчують рядки листа єпископа Мефодія, відправленого цареві наприкінці червня 1663 р. з "чорним дияконом" Симіоном, новообраний гетьман, козацька старшина і все Військо Запорозьке були розчаровані ("все вельми скорбят") тим, що царський повноважний представник не передав від імені Олексія Михайловича Брюховецькому знаки гетьманської влади вже на Генеральній раді під Ніжином. Крім того, місцеблюститель у своєму листі ще раз запевняв государя в цілковитій вірності Брюховецького, а також переповідав про його наміри негайно привести до покори московському монарху козаків і поспільство Правобережжя. Загалом же з аргументів Мефодія випливала нагальна необхідність відправки гетьманських клейнодів в Україну, не чекаючи на візит Брюховецького до Москви²⁵.

Уряд Олексія Михайловича і цього разу не став сумніватися в доречності пропозицій свого головного радника в українських справах, і в липні 1663 р. разом з князем Гагаріним лівобережному регіментареві було вислано гетьманські клейноди (їх було вручено Брюховецькому 2(12) серпня 1663 р.)²⁶, відклавши приїзд гетьмана в Москву до більш слушних часів.

Здавалося б, що чекати на це довго не доведеться, оскільки вже у другій половині вересня 1663 р. гетьман відправив до Москви посольство на чолі з київським полковником Василем Дворецьким, посольський наказ якого містить і завдання оголосити в Посольському приказі про намір Івана Мартиновича взимку їхати "видеть государські пресвітлые очи", сподіваючись під час цього візиту, як вирішити проблеми державні, так і залагодити свої сімейні справи — "жениться на Москве"²⁷.

Однак здійснити дипломатичну подорож до царської столиці взимку 1663—1664 рр. було неможливо, оскільки вже на початку жовтня до Білої Церкви на чолі коронної армії прибув польський король Ян II Казимир і невдовзі розпочалася його остання воєнна виправа на Лівобережжя. Зрозуміло, що загроза повномасштабного збройного протистояння з Річчю Посполитою та Правобережним Гетьманатом завадили Брюховецькому реалізувати задумане.

Тим часом ще 24 (ст. ст.) серпня 1663 р. на Лівобережжя з Москви було відправлено царських уповноважених, "тайных дел" дяків Д. Башмакова та Фролова з грамотою і наказом привести гетьмана й старшину до присяги за довірними статтями, що були укладені в Переяславі з урядом Юрія Хмельницького 1659 р., та вироблення нових умов²⁸. До Глухова царські посланці прибули ще 28 (27) вересня, а переговори з гетьманом (очевидно, через всілякі свідомі зволікання з боку останнього²⁹) відбулися лише 17 (27) листопада 1663 р. У результаті цих переговорів виник певний сурогатний варіант", який регулював лише окремі часткові питання, причому дійти згоди з чималою кількістю яких сторонам так і не вдалося³¹. Вочевидь, гетьман сподівався повернутися до їх остаточного розв'язання вже в умовах зміцнення своєї влади, що забезпечувало б певний простір для політичного маневру.

Власне решту 1663 р. та весь 1664 р., окрім головного поточного завдання — відбиття наступу супротивника та розвитку успіху на лівобережних землях — і було присвячено вирішенню цього надзавдання політики Брюховецького. Втім, серйозних успіхів досягнути так і не пощастило. Лише вдалося усунути місце блюстителя київської митрополичої кафедри від втручання в світські справи та кинути на нього тінь підозри перед московськими політиками. Так само порівняно успішними можна вважати й результати протистояння з самоуправними міськими громадами Лівобереж-

жя, від яких у 1664 р. вдалося відібрати грамоти великих князів литовських і королів польських (начебто для заміни відповідними царськими грамотами), що, зрозуміло, призводило до певного послаблення їх позицій. Проте разом з тим були серйозні невдачі. Зокрема, старшинський корпус лівобережного Гетьманату не справляв враження моноліту, що беззастережно визнає авторитет свого регіментаря. Раз по раз хтось із старшин виявляв чи то приховану, чи відкритую опозицію його планам і діям. Очевидно, саме з мотивів політичної неблагонадійності гетьман позбавив полковничих перначів деяких впливових старшин, зокрема полковників південних полків — Дем'яна Гуджола та Василя Шимана-Шимановського³².

За таких суспільно-політичних настроїв Брюховецький не полишав намірів їхати до Москви, причому як у контексті вирішення політичного завдання "власні прибавлять", так і керуючись інстинктом самозбереження. Зокрема ще восени 1663 р. гетьман, наляканий перспективою польського вторгнення на лівобережні землі та непослуху з боку козаків — "козаки мене не слухають, не хотят собиратся" — в розмові з царським воєводою грозився все кинути і "піти в Москву"³³.

Активність антигетьманської опозиції як фактор впливу на Брюховецького

Але якщо частину заяв Івана Мартиновича можна було віднести все ж до розряду ні до чого не зобов'язуючої дипломатичної риторики, то навесні 1665 р. сталася подія, яка, очевидно, вимагала від регіментаря все ж наважитися на поїздку до царської столиці. Справа в тому, що в той час у Москві побував політичний суперник гетьмана єпископ Мефодій. Ведучи переговори в Посольському приказі, місце блюстителю запропонував низку реформ соціально-політичного змісту, реалізація яких знаменувала б суттєве обмеження гетьманської влади зокрема та претензій козацтва на політичне лідерство на Лівобережжі загалом. Так, Мефодій пропонував з метою обмеження фінансових зловживань гетьманської адміністрації залучити всі податні кошти, що збираються з українського населення, до царської скарбниці, щоб їх звідти витратити на виплати козакам за військову службу та на утримання російських ратних людей у лівобережних містах. Єпископ уважав за необхідне негайно вивести з підпорядкування гетьману і старшині всіх міщан, збори й орендна плата з яких повинні були також надходити до московської скарбниці. В конфліктах, що раз у раз виникали між гетьманським урядом і міським самоврядуванням, Мефодій радив російській владі невідступно підтримувати представників останнього, з приводу чого відповідного спрямування накази варто було б надіслати царським воєводам, які несли службу в Україні. Крім того, на думку єпископа, потрібно було істотно збільшити військову присутність Москви на Лівобережжі, для чого пропонувалося ввести додаткові військові контингенти до Києва, Переяслава, Чернігова та Остра³⁴.

Реалізацію запропонованих ним нововведень Мефодій радив розпочати негайно, для чого просив виділити йому московських ратних людей "...около полуторы тысяч человек..." на чолі з "...знатный человек" з дьяк...", аби йому було "...надежно приехать и говорить с гетманом"³⁵.

На початку червня 1665 р. пропозиції місце блюстителю Київської митрополії розглядалися на засіданні боярської думи, на якому був присутній і цар. За його результатами було ухвалено рішення відкликати відправлений в Україну з подачі І. Брюховецького в лютому 1665 р. царський указ про відібрання в київських міщан і відправку до Москви королівських

привілеїв. Щодо реалізації інших пропозицій Мефодія, то боярська дума не ухвалила ніяких конкретних постанов. І, вочевидь, мав рацію В. Ейнгорн³⁶, коли писав, що не останню роль у цьому відіграв той факт, що саме в червні 1665 р. український гетьман повідомив керівництву Посольського приказу про свій твердий намір найближчим часом особисто відвідати "білокамінну"³⁷, надаючи тим самим уряду Олексія Михайловича можливість обговорення порушених єпископом питань особисто з Брюховецьким у Москві, в стінах приказу.

Збираючись до Москви, аби "бачити пресвітлі царські очі", Брюховецький прагнув не лише засвідчити власну лояльність до династії Романових, а й мав цілком прагматичну мету — "власі собі прибавлять"³⁸. Потреба в цьому існувала хоч би тому, що опозицію своїм діям, спрямованим на зміцнення гетьманського проводу, Іван Мартинович зустрів не лише з боку місцєблостителя, а й деяких впливових козацьких старшин. Зокрема про підозрілу тональність дипломатичного спілкування лівобережного гетьмана з кримським ханом повідомляв 24 жовтня (ст. ст.) 1664 р. у розмові з белгородським воеводою князем Б. О. Рєпніним кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко, наголошуючи на тому, що в ханських листах містилися пропозиції жити їм "...братцкою любовю, как бывшей гетман Богдан Хмельницкой...", але для цього "...в черкаских бы де городех московских людей не было..."³⁹.

Ще більш категоричним у своїх висновках був лідер промосковськи налаштованого сегменту лівобережної козацької старшини київський полковник Василь Дворецький, котрий 21 березня (ст. ст.) 1665 р. звернувся з листом до начальника Посольського приказу вологодського намісника П. М. Салтикова, де вказував на те, що гетьман їх, "старих і вірних цареві" полковників, зненавидів і змістив з урядів. Зокрема Дворецький вказував на те, що Брюховецький позбавив посади полтавського полковника Д. Гуджола, та зінківського В. Шимана-Шимановського, підпорядкувавши обидва полки своїй довірєній особі — генеральному бунчужному⁴⁰ (тобто Григорію Витязенку⁴¹). Крім того, старшина стверджував, що гетьман здійснив спробу його заарештувати, коли він повертався з Москви, і до цього часу не припинив своїх переслідувань; чинить різні утиски вірній цареві старшині, покладаючись у всьому на свого порадника "Захарочку" (генерального писаря Захарія Шийкевича): "...что он примыслит на том всем становитца"⁴².

Змалювавши всі ті негаразди, які відбувалися в Україні, Дворецький просив Салтикова видати указ, аби гетьман "...до городов дела неимал пусть войском владеет, а городами воеводы, понеже города гетманов портят, з городов пожитков наживши не хотят быть послушны никому"⁴³. Крім того, він просив змусити Брюховецького виконувати постанови статей 1659 р., які забороняли гетьману без "суполной ради полковников" зміщувати старшин з полковницьких урядів, навіть коли б стала явнок зрада когось з них⁴⁴. Цікаво, що не сподіваючись на обізнаність свого адресата в українських справах, Дворецький навіть надіслав йому копію ти; статей "...для лутчего уразумения..."⁴⁵. Але не лише добре знання тогочасного права демонстрував київський полковник. Він також уміло апелював до історичних прецедентів, застерігаючи впливового московського діяч; від того, щоб Брюховецький не вчинив з ними, як свого часу вчинив І. Виговський з М. Пушкарем⁴⁶.

Через деякий час, 16 серпня (ст. ст.) Дворецький надіслав до Малоросійського приказу листа, в якому запевняв, що більшість полковників не заперечуватимуть проти надходження з України податків не на користі

гетьмана, а — царя. Більше того, він пропонував запровадити такий порядок, щоб воєводи, "...жіючіє на Вкраїне...", володіли там маєтностями, і тоді не потрібно буде нікого (малося на увазі — гетьмана) просити виділити хліб на прожиток московським ратним людям⁴⁷. Полковник наполягав також на тому, щоб збирання податків в Україні здійснювала не гетьманська адміністрація (оскільки вона використовувала зібрані ресурси у своїх корисних інтересах), а московські воєводи⁴⁸.

Дослідники відзначають, що пропозиції В. Дворецького знаходили підтримку й у інших старшин. Зокрема переконаним прибічником такого курсу Москви зарекомендував себе генеральний писар Степан Гречаний⁴⁹.

За умов, що склалися на середину 1665 р. (розкол старшинського корпусу), шанс І. Брюховецького на успішне завершення московської місії були надзвичайно мізерні. Вельми прикметним, на наш погляд, є вже той факт, що по прибутті до російської столиці 11 (21) вересня 1665 р. представницької української делегації (крім гетьманського уряду й козацької старшини, до неї входили також представники православної церкви та міського самоврядування) В. Дворецький і С. Гречаний поселилися не разом з усіма "на посолском болшом дворе", а окремо — щоб їм було зручно спілкуватися з керівником російської делегації на переговорах П. Салтиковим "...для дел великого государя, а дела за ними есть много..."⁵⁰.

Московські переговори 1665 р.: механізми явні та приховані

В історичній літературі побутувала думка, що І. Брюховецький ще 15 вересня (ст. ст.) "...уговорил полковников, прельстивши их надеждами на большие царские милости, ударить челом государю всеми малороссийскими городами..."⁵¹. Однак уже В. Ейнгорн, проаналізувавши документи, які стосувалися перебування української делегації в Москві, дійшов висновку, що ініціатором цього був не гетьман, а російська сторона. Він же, навпаки, тривалий час активно заперечував проти цього⁵². Так, уряд Олексія Михайловича поставив перед гетьманом вимогу стосовно надходження українських податків до скарбниці царя вже 20 вересня (ст. ст.) 1665 р.⁵³ Дослідники стверджують, що вимоги російської сторони, оприлюднені на переговорах П. Салтиковим, цілком ґрунтувалися на пропозиціях єпископа Мефодія, переданих півроку тому⁵⁴. У відповідь І. Брюховецький переконував царських бояр у тому, що грошових зборів з лівобережних жителів до царської скарбниці збирати "...отнюдь немочно; да и заводить то ныне не надобно, потому время воинское и шаткое, поставят себе в оскорбление, и чаят от того шатости..."⁵⁵. Як компромісний варіант гетьман пропонував збирати для утримання московських ратних людей спочатку непрямі податки — з млинів, відкупів, торговельних операцій тощо. Причому робити це радив "...не по болшому...", аби населення поступово звикало до цього, а "...сперва б им было не тягостно..."⁵⁶.

І лише 11 (21) жовтня Брюховецький запропонував передати й натуральні, і грошові податки з українського населення до царської скарбниці, проте їх збір мали здійснювати українські урядники⁵⁷. Але російську сторону не задовольняв такий порядок організації фінансової справи, і П. Салтиков наполіг на тому, щоб збирання, прийом коштів та збіжжя на зберігання, контроль за дотриманням порядку в цій справі тощо перебували не в компетенції козацької адміністрації, а у віданні представників адміністрації царя — воєвод, кількість яких у Лівобережній Україні відтепер мала збільшитись у два рази. Крім організації фінансової справи, до ком-

петенци воєводського правління передавалося також управління некозацьким населенням українських міст і сіл, яке в такий спосіб виводилося з-під козацького підпорядкування⁵⁸.

Крім того, вироблений за результатами переговорів новий українсько-російський договір (так звані Московські статті 1665 р.) підтверджував заборону гетьманському уряду на проведення зовнішньополітичної діяльності, а також передбачав, окрім підпорядкування Київської митрополії московському патріарху, ще й висвячення останнім на митрополічу кафедру до Києва московського церковного ієрарха "...для лучшіе всего на рода под рукою его царского величества крепости и утверждения..." (що правда, дане положення мало умовний характер, його впровадження в життя передбачалося після апробації константинопольським патріархом).

Щодо ініціатора цього надзвичайно важливого нововведення (його реалізація означала б принципово нову якість інтеграції України до корони Романових) думки вчених істотно різняться. Так, А. Яковлів уважав що ним був не хто інший, як єпископ Мефодій і його прибічники, які такий спосіб хотіли звести на кафедру першого, котрий, як уже зазначалося вище, був висвячений на єпископство саме представником Московського патріархату⁵⁹. Однак, на нашу думку, більш слушною є гіпотеза В. Ейнгорна, котрий приписував авторство цього положення політичному супротивнику місцеблюстителя — гетьману Брюховецькому, котрий намагався таким чином нівелювати втручання українських церковних ієрархів у внутрішньополітичне життя України, підпорядкувавши їх московському святителю⁶⁰.

Решта положень Московського договору 1665 р. була менш радикальною. Загалом вони підтверджували недоторканність козацького устрою, гарантували збереження козакам та їх удовам наявних привілеїв, конститували право козацтва після смерті гетьмана вільними голосами обирати його наступника. Щоправда, право гетьманської елекції обмежувалося рядом застережень. Так, вибори нового регіментаря мали проводитися лиш з дозволу царя, елекційна рада вважалася правомірною лише за умов присутності на ній уповноваженого царського представника, гетьманські клейноди в часи міжгетьманства відбиралися від Війська Запорозького поверталися вже після обрання нового гетьмана. Причому передбачалося що меншу булаву, прапор і гармати офіційний представник царя буде вручати новообраному регіментареві на Генеральній раді, а велику булаву "знамя большое" й царську жалувану грамоту він зможе отримати лише "царствующем граде, Москве". Все це ще більше посилювало залежність гетьманської влади від царя⁶¹.

Політико-правові наслідки Московського договору 1665 р.

Загалом же, оцінюючи політико-правовий зміст Московського договору 1665 р., варто наголосити на тому, що його норми, відбиваючи загальну тенденцію до обмеження російською владою політичних прерогатив гетьманської адміністрації, суттєво відрізнялися від попередніх кроків у цьому напрямі своїм радикалізмом. Адже політико-правовий статус Козацького Гетьманату, що визначався договором 1654 р. як автономія політична, згідно з положеннями статей Ю. Хмельницького 1659 р., трансформувався у форму автономії адміністративної, відтепер набирав ознак становчої самоврядності козацтва, заперечуючи тим самим його претензії на рол українського "народу політичного".

Звичайно ж, реалізація положень Московських статей 1665 р. для правлячої еліти Російської держави забезпечувала повне політичне підпорядкування "відвойованих" у Речі Посполитої земель Лівобережної України, гарантувала нові надходження до царської скарбниці та створювала умови для повного включення цього регіону до складу своєї держави. Але чи була готовою українська еліта, нехай навіть за відсутності на Лівобережжі шляхетських традицій козакування, покійно сприйняти запропоновану їй Москвою роль? Чи була вона настільки знесилена й здеморалізована, щоб відмовитися від своїх соціополітичних претензій, задекларованих і так наполегливо виборюваних раніше? Звичайно ж, особисті претензії гетьмана та вищої козацької старшини було задоволено боярським чином і дворянськими званнями але, як показав наступний розвиток політичних процесів, цього було замало для того, аби перекреслити прагнення козацтва утвердити своє елітарне становище.

Але для того, щоб виправити ситуацію, в яку потрапив Лівобережний Гетьманат наприкінці 1665 р., було явно замало лише самого невдоволення українського козацтва політикою Москви. Як і раніше, у стосунках з польським королем, так і тепер, у виставленні претензій російському цареві, для досягнення успіху важливого значення набував фактор розстановки міжнародних політичних сил у регіоні. На кінець 1665 р., як свідчать джерела, лівобережна старшина не бачила інших, крім московського, напрямів зовнішньополітичної орієнтації. Від її погляду поки що було приховане те, що структура міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи середини 1660-х рр. мала досить виразну тенденцію до кардинальних зрушень. Для усвідомлення цього потрібний був деякий час і уважне спостереження за тим, що відбувалося на Правобережжі та в Москві.

¹ Варто зауважити, що в історіографії навіть початок відліку цієї доби прив'язують до сходження в 1663 р. на вершину політичної влади на Лівобережній Україні Івана Брюховецького. Наприклад, див.: *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 81. Але, вочевидь, такий погляд мало відповідає реаліям соціально-політичного життя, а базується передовсім на емоційному сприйнятті гетьманування Брюховецького чи перенесенні якихось пізніших колізій (наприклад, прийняття ним умов Московських статей 1665 р.) на початок його гетьманування. Адже 1663 р. лише підбив підсумки того, що відбувалося в козацькій Україні принаймні, з кінця 1660 р., і не більше того. Детальніше про це див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. - К., 2001.

² Відвідини Москви Дем'яном Ігнатовичем (Многогрішним), Петром Дорошенком чи Іваном Самойловичем, відповідно в 1672, 1676 та 1687 рр., не можна брати до уваги, оскільки ці подорожі відбулися не з їх власної волі, а з примусу та навіть під вартою, і тоді, коли до їхньої офіційної титулатури міцно прикріпилася частка "екс", у такому ж підневільному стані відвідав російську столицю в 1672 р. і претендент-невдаха на гетьманську булаву Іван Сірко.

³ Тут у порівнянні може йти лише кількісний склад української делегації на варшавський сейм 1659 р., що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р.

⁴ Детальніше про це див.: *Горобець В.* Жінки в політичній біографії гетьмана Брюховецького // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 2. — К., 2003. — С. 149—164.

⁵ *Карпов Г.* Мефодий Филимонович — епископ Мстиславский и оршанский, блюститель Киевской митрополии (1661—1668 года) // Православное обозрение. — 1875. — № 1—4, 6, 11, 12; *Костомаров И. И.* Руина // *Костомаров Н. И.* Истор. монографии и исследования. — Т. 15. — СПб., 1882; *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліді над Літописом Самовидця). — Харків, 1930; *Смолій В. А., Степанков В.* С Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 1999; *Эшигори В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899; *Дзира Я. І.* Вступ // Літопис Самовидця / Вид. підготував Я. т. Дзира. — К., 1971; *Романовский В. А.* Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. — Став-

рогтоль, 1967; Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996; Газіу В. В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663—1665 рр.) / Автореф. дис. канд. істор. наук. — К., 2001,

⁶ Одним з прикладів такого поверхового трактування сучасною історіографією політичних процесів, пов'язаних з візитом І. Брюховецького до Москви, може слугувати праця російської дослідниці Т. Яковлевої, котра досить безапеляційно стверджує, що Брюховецький, укладаючи договір 1665 р. (в праці дослідниці помилково датує його 1666 р.), "уже не дорожил і титулом гетьмана, погнавшист. за званням боярина". — Яковлева Т. Украинская шляхта и государственная идея в годы Освободительной войны // Национально-визвольна війна українського народу середини XVII століття; політика, ідеологія, військово мистецтво. — К., 1998. — С 140.

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданы Археологической комиссией (далі — Акты ТОЗР). — Т. 4. — СПб., 1863. — № 58.

⁸ Про сам наказ і мотиви його укладення див.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1938; Горобець В. Від союзу до Інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995.

⁹ Акты ЮЗР. - Т. 15. - С 315-316.

¹⁰ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — ПКК). - Т. 3. - К., 1898. - С. 423.

¹¹ В історико-правничій літературі досить переконливо доведено невідповідність змісту редакції 1659 р. суті угоди Б. Хмельницького з царем, укладеній у березні 1654 р. — Див.: Яковлів А. Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р. // Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. М. Грушевського; Петровський М. До питання про статті Богдана Хмельницького // Записки Ніжинського інституту... — Т. 9. — Ніжин, 1929; Герасимчук В. До питання про статті Б. Хмельницького // Записки НТШ. — Т. 100. — Львів, 1930 та ін.

¹² Акты ЮЗР. - Т. 4. - С 262-265.

¹³ Там же. - Т. 5. - С 1-7.

¹⁴ Там же. - Т. 4. - С. 423-424.

¹⁵ Dział gkopolisyw Biblioteki Polskiej Akademii Nauk (Krakow), fol. 1065: Odpisy listyw biskupa i kanclerza M. Praimowskiego (1660—1661). — S. 30—40. Детальніше про це див.: Горобець В. Еліта козацької України... — С. 284.

¹⁶ Адаже Іван Брюховецький був доволі новою людиною на Січі, куди він, "не природний козак" (як про нього відгукувалися його опоненти), уперше прибув лише рік тому за розпорядженням свого вихованця і на той час претендента на гетьманську булаву в Україні Юрія Хмельницького,

¹⁷ Перед тим за дорученнями гетьмана Б. Хмельницького в 1656 р, та гетьмана І. Виговського в 1658 р. Іван Мартинович з дипломатичними місіями вже відвідував монарші двори, відповідно ктіязя трансільванського Д'єрдя II Ракоці та короля польського Яна II Казимира.

¹⁸ Авторство виразу, щоправда стосовно власної особи, належить єпископу оршанському і мстиславському Мефодію (Филимоновичу).

¹⁹ Про обставини прийняття Брюховецьким цього досить незвичного для політичної практики України другої половини XVII ст. титулу, а також політичних мотивів, що стояли за цим, див.: Горобець В. Еліта козацької України... — С 354.

²⁰ Наскільки далекосяжними були декларовані претендентом поступки російській владі, видно з тексту листа, адресованого місцєблюстителю, де він висловлювався за те, аби в Україні взагалі було ліквідовано Інститут гетьманства, а управління краєм було довірено кому-небудь з московських вельмож, хоч би царському окольничому князєві Ф. М. Ртищеву: "...Нам не про гетьманство треба піклуватися, тільки про князя малоросійського від його царської величності, на тє князівство бажаю Федора Михайловича мати, щоб порядок ліпший був і бережеш ія..." //Акты ЮЗР. — Т. 5. — С 101.

²¹ Детальніше про галицькі таємні наради єпископа та запорозького гетьмана восєни 1662 р. див.: Эйнгорн В. Указ. соч. — С. 283.

²² Як уже неодноразово відзначалося в історичній літературі, семантика цього поняття ніяк не пов'язана зі символами трауру, а відбивала лише факт участі в раді, крім козацької старшини, "усього посполства", тобто включно з "чершо". Щоправда, зловісний для традиційного християнського сприйняття чорний колір усе ж був представлений у процедурі проведення цього зібрання. З Посольського приказу повноважному царському представнику на раді окольничому Д. Великогагіну було надано так званий "царський шатер" чорного кольору. Невідомо, за яких умов на цю обставину Великогагіп звернув увагу лише вже перебуваючи в Україні. На його прохання прислати з Москви намет іншого кольору з Посольського приказу прийшла відмова і йому довелося у

терміновому порядку оздоблювати намет власними силами — за три дні до ради окольничий наказав розмалювати його маківку фарбами й золотом, а боки прикрасити "кумачем и киндяком" // Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 178.

²³⁻²⁴ *Эйнгорн В.* Указ, соч. — С. 218, поклик № 527, Грунтуючись на інформації, що містилася в листі єпископа Мефодія, відправленому до Москви зразу ж по завершенні роботи Ніжинської ради, дослідник аргументовано доводить помилковість твердження Самовидця про передачу окольничим Великогагіпим новообраному лівобережному регіментареві "з своїх рук булави і бунчука, підтверджуючи на гетьманство,,", що згодом були некритично сприйняті М. Костомаровим, С. Соловйовим, Г. Карповим та іншими Істориками.

²⁵ *Эйнгорн В.* Указ, соч. — С. 218.

²⁶ Дополнение к тому ТП дворцовых разрядов. — СПб., 1854. — С. 386.

²⁷ *Эйнгорн В.* Указ, соч. — С. 250. Загальні вимоги до претендентки було викладено нареченим перед Дворецьким, і той їх переписав у Посольському приказі: "А поняти б за себя московскаго народу вдову, себи в версту, потому что он уж есть лысым".

²⁸ Матеріали посольства опубліковано: Книги разрядные, по официальным оных спискам. — Т. 2. — СПб., 1855.

²⁹ Про це добре описано в: *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 255—257.

³⁰ ПСЗ. - Т. 1. - На 368; СГГД. - Ч. 4. - С. 152-154.

³¹ Про самі переговори див.: *Горобець В.* Еліта козацької України..., — С. 408—414.

³² Див.: *Горобець В.* Еліта козацької України... — С. 414—418.

³³ *Эйнгорн В.* Указ, соч. — С. 258, примітка № 61.

³⁴ Там же. - С. 281-284.

³⁵ Там же. - С. 296.

³⁶ Там же. — С. 297.

³⁷ Акты ЮЗР. - Т. 5. - № 136. - С. 301.

³⁸ Там же. - 7. 6. - № 1. - С. 15-16.

³⁹ РГАДА. — Ф. 124: Малороссийские дела, оп. 6, дело 22, л. 1.

⁴⁰ Там же. — Дело 26. — Л. 2.

⁴¹ *Gajesky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 2. — P. 516, 677.

⁴² РГАДА. — Ф. 124: Малороссийские дела, оп. 6, дело 26, л. 3.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же. - Л. 4.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Акты ЮЗР. - Т. 5. - № 142. - С. 309.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... - С. 302.

⁵⁰ Там же. - С. 307.

⁵¹ Див.: *Карпов Г.* Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией // Там же. — 1874. — № 8, 9; *Костомаров Н. И.* Руина... — С. 102—103; *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 303—304.

⁵² *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... - С. 303-304.

⁵³ Акты ЮЗР. - Т. 6. - № 1. - С. 19.

⁵⁴ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... - С. 303.

⁵⁵ Акты ЮЗР. - Т. 6. - № 1. - С. 19.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Див.: Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 142—144.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ *Яковлев А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — С. 88.

⁶⁰ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... - С. 312-313.

⁶¹ Про перебіг і результати шлюбних змагань Івана Мартиновича у Москві восени 1665 р. див.: *Горобець В.* "Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову..." (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) // Соціум. Альманах соціальної історії. - Вип. 2. - К., 2003. - С. 149-164.